

האבן והסנה

רפאל ישפה

רבות הן האגדות המייחסות למקומות הקדושים בארץ-ישראל נסים ותכונות מפליאות. מקורות עבריים שונים מן המאה הי"ד ואילך מספרים על אבנים שנלקחו מהר-סיני, אשר חקוקה בהן דמות הסנה;¹ וככל שמחלקים אבנים אלה, נשארת הדמות שלמה בכל חלק וחלק.² אגדות אלו הלהיבו את דמיונם של נוסעים יהודים לארץ ושל קהילות ישראל בגולה במשך הדורות.

המקורות הספרותיים

במאה הי"ב כתב הרמב"ם ב'מורה הנבוכים' כי לוחות הברית שמשה הוריד מהר-סיני, 'מציאותם טבעית, לא מלאכותית, כי כל הדברים הטבעיים יקראו מעשה ה'. ... כשאר מעשה בראשית כולו.³ דבריו אלה של הרמב"ם הוסברו כמאה וחמישים שנה לאחר-מכן על-ידי ר' משה בן יהושע מנרבון, או 'הנרבוני' (המכונה Maestre Vidal בלאטינית).⁴ בכיורו ל'מורה הנבוכים' מעיד נרבוני, כי הוא ראה אבן שהובאה מהר-סיני, המכילה בתוכה את דמות הסנה, וכי הדמות נשתמרה בשלמותה ככל שהאבן המכילה אותה נחלקה לחלקים:

ומה שראיתי אני בעצמי מסכים לזה [לדברי הרמב"ם], אעירך עליו: דע כי הר סיני העידו עליו שהאבנים הנמצאים בו יצוייר עליהם הסנה, ולכן נקרא ההר ההוא סיני על שם הסנה, כמו שנגלה השם למשה מתוך הסנה. ואחד מנכבדי ברצילונה מבני חסדאי הביא עמו מהאבנים ההם, והראם לי אחד מתלמידי בני משפחתו. וראיתי בו הסנה מצוייר בתכלית הציור, ציור אלהי, בגוון מתחלף לגוון האבן. ושברתי האבן לחצאין, ונמצא הסנה מצוייר בשטח כל חלק. וכן חלקתי כל חלק לחצאין, ונמצא הסנה מצוייר בשטח כל חלק בפנימיותו. וכן פעמים רבות עד תום החלקים כדמות הבטנים, ועדיין הסנה בהם. ונפלאתי מזה ושמחתי עליו, כי הוא דרך להבין כונת הרב ז"ל [כלומר, הרמב"ם].⁵

- * תודתי נתונה לדב גינזבורג, רות הראל, יונית לזרווייס, אבי פרבלוצקי, בנימין ריצ'לר, אליעזר וסבינה שביד, שלמה שובל וישראל תא-שמע על עזרתם ועצתם.
- 1 שמות ג ב: 'והנה הסנה כער באש והסנה איננו אכל'.
 - 2 התופעה מזכירה את הדמות התלת-ממדית המיוצרת על-ידי קרן-לייזר, ההולוגרמה (hologram), המיוצרת דרך שקופית חיובית (positive transparency), שכל חלקיקי השקופית מכילים את הדמות כולה (ולא את חלק הדמות בלבד).
 - 3 ר' משה בן מימון, ספר מורה הנבוכים (תרגום מערבית שמואל אבן תיבון), א, פרק ס"ו.
 - 4 משה נרבוני נולד כפרפיניאן שבדרום-צרפת בסוף המאה הי"ג או בראשית המאה הי"ד. היה רופא וחיבר פירושים לכתבי פילוסופים וערכים שפירשו את כתבי אריסטו, כגון אל-גזאלי, אבן טופייל ואבן רושד. ראה עליו EJ, XII, pp. 422-424.
 - 5 ר' משה הנרבוני, ביאור לספר מורה נבוכים (מהדורת י' גולדנטאל, וינה 1832; יצא מחדש בשלשה קדמוני מפרשי המורה, ירושלים תשכ"א), יב ע"א.

כעבור כמה שנים הובאו דברי נרבוני כמעט מלה במלה על-ידי חוקר אחר בן המאה הי"ד, ר' שמואל אבן סנה צרצה.⁶ צרצה ניסה לאמת את דברי נרבוני וכתב:

עד כאן דבריו. זה כתב בביאורו שעשה לספר המורה. וכשהלכתי לברצילונה שאלתי זה לתלמידיו, והשיבו לי כי גם עתה האבנים קיימות, והאדם שהם בידו ברח לפירפיניאן, כעבור המגפה שהיא בברצילונה.⁷ וכשהלכתי לפירפיניאן, העידו לפני כמה וכמה שראו אלה האבנים.⁸

בסוף המאה הי"ד או בתחילת המאה הט"ו נכתבו דברים דומים על-ידי פרשן נוסף של 'מורה נבוכים', ר' יצחק בן משה הלוי, המכונה Profiat Duran או Maestre Profiat בלאטינית, 'האפודי' בעברית. בפירושו ל'מורה נבוכים' א, ס"ו כתב האפודי בלשון כמעט זהה ללשונו של נרבוני.⁹

במאה הט"ו הובאו דברי נרבוני (ללא כל תוספת וללא כל נסיון לאמתם, כפי שמצאנו אצל צרצה) על-ידי שם טוב בן יוסף אבן שם טוב בפירושו ל'מורה הנבוכים', א, ס"ו;¹⁰ וכמו-כן על-ידי מחבר בלתי-נודע העוסק באלכימיה.¹¹

במאה הט"ז אנו מוצאים עוד מקור המתאר את אבני הר-סיני הנפלאות. המחבר אינו מזכיר את נרבוני, אבל ייתכן שהכיר את פירושו. כמו נרבוני, כנראה שגם הוא הסתמך על חוויה אישית, ולא על מסורת מפי אחרים. הקטע נמצא באיגרת משנת רפ"ח (1528) מאת המקובל אברהם בן אליעזר הלוי, שעלה לירושלים אחרי גירוש ספרד, המביע את חששו מפני שליחת המידע החשוב שלו בידי גוי:

... שישתדל לידע מאיזה איש נאמן שאוכל לשלחה ע"י ולא יחזיקנה לעצמו, שאני מפחד לשלחה בידי גוי, וכ"ש עתה שתהיה יותר חשובה בעיני הגוים, כיון שחרלו ארחות מהם ללכת אל הר סיני, על שם שנגלה בו ה' ית' בסנה. ועתה אחשוב שאין זו

6 Zarza בספרדית הוא סנה או חנה. שמואל אבן סנה צרצה חי בוולנסיה במחצית השנייה של המאה הי"ד. פירושו הפילוסופי לתורה, 'מקור חיים', מביא את דברי פילוסופים אסלאמיים כאל-פראבי ואבן רושד, בנוסף לפילוסופים יהודים. ראה עליו בספרי, R. Jospe, *Torah and Sophia: The Life and Thought of Shem Tov*, ibn Falaquera, Cincinnati 1987, Appendix E; ראה גם: EJ, XII, p. 638.

7 כנראה 'המגפה השחורה', בשנים 1348-1350. כזכור, פרפיניאן היתה עיר מוצאו של נרבוני. שמואל אבן סנה צרצה, מקור חיים, מנטובה 1579, פא ע"ב (על שמות לא יח).

8 יצחק בן משה הלוי דוראן נולד במחצית השנייה של המאה הי"ד להורים שמוצאם בדרום-צרפת. הוא נפטר בשנת 1414. אפודי הוא אישיות חשובה בפולמוס נגד הנצרות בימי הביניים. ראה: י"ד אייזנשטיין, אוצר הויכוחים, ניו יורק 1928, עמ' 94-98; EJ, VI, pp. 299-300. פירושו ל'מורה נבוכים' מודפס במהדורות הרגילות של התרגום העברי (של שמואל אבן תיבון) של 'ספר מורה הנבוכים' לרמב"ם. וזה לשון פירושו למורה נבוכים א', פרק ס"ו: 'דע כי הר סיני, העידו עליו שהאבנים הנמצאים בו יצויר אליהם הסנה, ולכן נקרא ההר ההוא הר סיני על שם הסנה. וראיתי אחד מאבני ההר הזה שהיה מצויר בו הסנה בתכלית ציור אלהי, כגון מתחלף לגוון האבן. וחלקתי האבן ההוא לחלקים רבים, ונראה בכל אחד ואחד צורת הסנה'. דברי האפודי כאן קרובים כל-כך לדברי נרבוני, שסביר להניח כי כתב פרפראזה של דברי קודמו. אולם הוא אינו מזכיר את נרבוני, כפי שעשה צרצה, אלא מדבר בגוף ראשון, כאילו גם הוא מתאר חוויה אישית.

10 על שם טוב בן יוסף אבן שם טוב (אין לערכו עם סבו), ראה 1199, EJ, VIII, p.

11 כתב-יד מוסקבה-גינזבורג, 315 (סרט 43028) במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים, בסל"א. כתב-יד, שמחברו אינו נודע לנו, עוסק באלכימיה ונכתב בכתב-יד איטלקי מן המאה הט"ו. הקטע המובא כאן מופיע בעמ' 210, שורות 9-11: 'כתב ר' משה ב"ר יהושע מבאר המורה בחלק הראשון פרק ס"ו כי אבני הר סיני חקוק בהם הסנה. ולו תחתכם לחתיכות רבות, בכלם תמצא הסנה'.

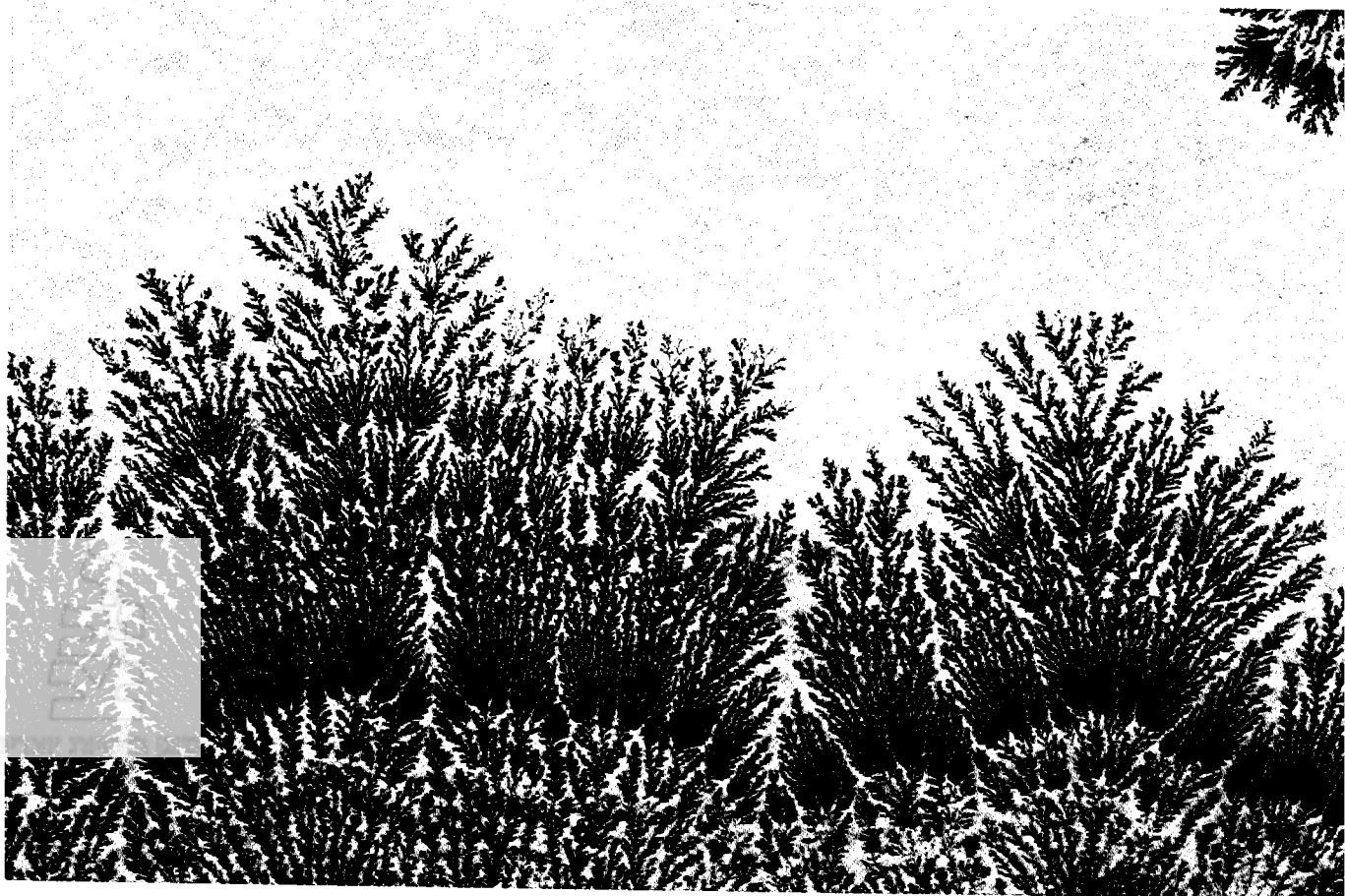
דנדרטים מסיני (צילום יורם ויינברג)

הסבה רק מפני שאלו האבנים אם יבקעו כמה פעמים לעולם ימצא בהם צורת הסנה. וזה פלא גדול.¹²

הפילוסוף שלמה מימון (1753-1800), יהודי פולני שהיגר לגרמניה, כתב חיבורים הן בפילוסופיה כללית הן בפילוסופיה יהודית. ספרו 'גבעת המורה', שהוא פירוש קאנטיאני ל'מורה נבוכים', מכונה החיבור הפילוסופי המודרני הראשון בשפה העברית. גם מימון מביא את דברי נרבוני, ומפרש את 'המכתב האלהי' על הלוחות — השאלה בה דן הרמב"ם ב'מורה נבוכים', א, ס"ו. לפי מימון, אותו כתב היה צריך להיות או כתב החרטומים המצרי העתיק, או הכתב העברי החדש (כתב האלף-בית, ממקור כנעני), ועל-כל-פנים היה מובן לכוהנים בלבד. ובהמשך דבריו הוא כותב: והנה לפי עדות החכם רבי משה הנרבוני שזכרתי, ולפי שהוא ידוע ומפורסם לכל מעיין בספורי הטבע (Naturgeschichte), ימצא מיני אבנים הרבה בטבע בעלי ציורים מתחלפים, ואני ראיתי בעצמי מין שיש מיוחד כזה. ולהיות כפי מה שסופר, האבנים הנמצאים בהר סיני גם כן מזה המין — יתבאר מזה כי אחר אשר פסל משה רבינו ע"ה

5

12 מ' בית-אריה, 'אגרת מענין י' שבטים מאת ר' אברהם בן אליעזר הלוי המקובל משנת רפ"ח', קבץ על יד (סדרה חדשה), ו (תשכ"ו), עמ' 373-374. על ר' אברהם בן אליעזר הלוי ראה EJ, II, pp. 140-141.

דנרטיים מזולנהופן, גרמניה (צילום אנדריאס פיינינגר)

שתי לוחות אבנים מן ההר ומצא בהם מכתב האלהי הנזכר, באר לעם דרך הכנת המכתב
ההוא הבלתי נודע להם עד עתה.¹³

יעקב הלוי ספיר, איש ירושלים (1822-1885), הוציא לאור בשנת 1866 את ספרו העברי 'אבן ספיר',
המתאר את מסעיו אל 'אדמת חם (מסע מצרים), ים סוף, חדרי תימן, מזרח הודו, ארץ החדשה
אוסטרליא', שהן, 'הארצות אשר סבבתי ותרתי ארבע שנים ותשעה ירחים'. ספיר הכיר את דברי
נרבוני, אך אינו מסכים עמו בכל הפרטים. וכך הוא מתאר את ביקורו בהר־סיני:
נכון יספר הנרבוני בפירוש למורה, פרק ס"ו, שראה אבן הסנה ושברו לפתיתים, ובכל
פתית מצא צורת הסנה, ועל כן אמרו המפרשים שעל שמם נקרא ההר סיני. ואני אוסיף

6

13 שלמה מימון, גבעת המורה, פרק ס"ו (מהדורת ש"ה ברגמן ונ' רוטנשטרייך, ירושלים 1966, עמ' 99). על מימון
ראה: ש"ה ברגמן, הפילוסופיה של שלמה מימון (ירושלים 1967): EJ, XI, pp. 741-744.

עליהם בעדות נאמנה (ולא כדבריו ממש) שכל ההרים האל, עשבים וצמחים ויערם הכל מעשה מקשה אבן סנה. וכן שמה גם בערבי עד היום עוץ סיני.¹⁴ גם בתיים שמה ראיתי בנויים מכפיסי עץ ארוכים כאילנות תמימות, שכובות לאורך הקירות ועל הגגות. וכאשר משתי בהם ראיתים, והמה אבנים מגודלים כעצי יער. ובשוחי על פני השדה בעלותי ההרה, ראיתי עשבות הרים ופרחים רבים, אמוצים וירוקים בגובה טפח וטפחים, ושריגיהם מפוצלות מסתעפים הנה והנה. ונדמו לי כפרי האדמה קוצים ודרדרים. ואחרי דרכה רגלי עליהם נשברו תחת כפות רגלי, ושמעתי קול שבר אבנים. ופניתי עליהם, והנה כולם אבן מקשה דומם, וכל צומח אין בהם. ובמקום השברים יראו עורקים מפוצלות, כאשר יתראו בעצי זית (ולא צורת הסנה). שמחתי עליהם, וקטפתי ולקטתי מהם מלא חצני ואמתחותי כאשר יכולתי שאת.¹⁵

ההסבר הגיאולוגי

לכאורה אפשר להעלות על הדעת, כי תיאורו של נרבוני מעיד על סוג גביש, אשר מבנהו הגבישי הקבוע נשמר למרות חלוקה חוזרת, כלומר גביש שקוף או שקוף למחצה, אשר ניתן לראות בו דמות מסוימת, 'כגוון מתחלף לגוון האבן'. ספיר שביקר במקום, אינו מתאר דמות של סנה, אלא כל מיני צמחיה באבן, ומשנשברו האבנים תחת רגליו, נראו בהם מעין עורקים. הוא גם מתאר כפיסים (קורות), תיאור שאינו עולה בקנה אחד עם גביש שקוף או שקוף למחצה.

האם מצוי סוג של אבן, שטמון בו הסבר של התופעות והתיאורים שהובאו לעיל? נראה, שהמדובר בתופעה הידועה לחוקרים ולמבקרים בסיני כ'פרחי-מנגן', או manganese dendrites. תופעת 'פרחי המנגן' נפוצה לא רק בארץ ובסיני, אולם היא שכיחה במיוחד באזור ג'בל מוסא (הר-סיני).¹⁶ דנדריט (מן היוונית: דנדרון — עץ) הוא תצורה מסתעפת הדומה לעץ, שנוצרה כתוצאה מהתגבשות של מינרל אחד (במקרה זה תחמוצת-מנגן) בתוך מינרל אחר; או כינוי לאבן הנושאת דגם כזה.¹⁷ המנגן מתגבש בתבנית קבועה או גיאומטרית, הדומה באופן מפליא לצורות צמחיות שונות, כגון עצים, ענפים ועלים, שהדיוט עשוי לחשכן לעץ מאובן. משקעי המנגן נוצרים מתמיסה בתוך הסדקים שבאבן, ולכן חודרים לקרבה. כתוצאה מכך, אם באבן הנדונה ישנם משקעים שהתפשטו עמוק בקרבה והתגבשו בתבנית קבועה, ככל שהאבן תתחלק, תתגלה אותה תבנית 'בשטח כל חלק בפנימיותו', לפי תיאורו של נרבוני. קל מאוד לראותם כסנה או כעורקים, או ככל מיני צורות צמחיות אחרות. אולם, כפי שספיר הבין יפה, 'כולם אבן מקשה דומם'.

דוגמה יפה של דנדריט הדומה לתצלום של עץ או סנה, מביא הצלם אנדראס פינינגר בספרו: מבנים עדינים אלה, הדומים לצמחים, הם דנדריטים. אין כל קשר בינם לבין צמחים. ובכל זאת, דמיונם לצמחים מסוימים המגיע אל פרטיהם הדקים של מיבנם וצורת

14 לפירוש עוץ סיני ראה: R. Lane, 'awas', *An Arabic-English Lexicon*, London 1893, V, pp. 2196-2197.

15 יעקב הלוי ספיר, אבן ספיר, ליק 1866, עמ' לח-לט. ראה EJ, XIV, p. 852-854.

16 תודתי נתונה לדב גינבורג מן המכון הגיאולוגי לישראל על עזרתו ועל שהשאל לי דנדריט מהר-סיני מן האוסף שלו, ולאבי פרבלוצקי, לשעבר מנהל בית-ספר שדה בהר-סיני, על עזרתו.

17 להגדרה מדעית של 'dendrite' ראה: M. Gary, R. McAfee & C. Wolf, *Glossary of Geology*, Washington ; Washington 1974, p. 186
J.V. Howell, *Glossary of Geology and Related Sciences*, Washington ; Washington 1974, p. 186
1966, p. 77.

גידולם, מפליא אותנו. האם ישנו קשר שעד כה נעלם מן המדע, עקרון יסודי כלשהו, שלפיו מורכבים האטומים למולקולות והמולקולות למיבנם הגס והמורכב יותר של הדומם והחי גם יחד? באמת, היכן הגבול בין החי והמת? גבישים מתים גדלים כאילו היו חיים, ואילו וירוסים חיים, כאשר מתייבשים, מתגבשים כמחצבים ומסוגלים לחזור לחיים בתנאים הנאותים. בסופו של דבר, כל מרכיבי הגוף החי, כולל האדם, אינם אלא חומר דומם – אטומים, יסודות, תרכובות כימיות – אולם ביחד הם מהווים את החיים.¹⁸

18 A. Feininger, *Roots of Art: The Sketchbook of a Photographer*, London 1975, pp. 60-61 אין פיינינגר מציין את המקור או מקומו של הדגרייט המופיע בתצלומו היוצא-דופן (בשחור-לבן), אולם נודע לי, כי הוא Solenhofen שבגרמניה. דגרייט זה הוא 'פרחיימנגן' באבן-חול.